

SIETSKE DIJKSTRA

Omstreden sociale erfenis

Een pleidooi voor differentiatie in het denken over overdracht van geweld

Although the general validity of the hypothesis of the intergenerational transmission of violence has never been empirically substantiated, it is still common belief that the damaging effects of child abuse make survivors likely to harm their own children. So far most research has concentrated on the risk factors and outcomes supporting this supposed cycle of violence. One of the consequences of this one-sided view has been the stigmatisation of parents abused as children, inhibiting them from speaking out and seeking help. This article argues that the classic dichotomous model does not contribute to a deeper understanding of the process of transmission of violence. As at least two-thirds of parents abused as children overcome the dire prediction of repeating the abuse, it would seem vital to identify the processes that protect and buffer against engaging in abusive behavior. A transformation model is suggested, which can pose a challenge to old concepts of transmission of violence and which allows for new theoretical concepts and frameworks. This dynamic model combines trauma theories and feminist notions on violence, and is based on an in-depth study of subjects' narratives.

Een hulpverlener die adolescente plegers van seksueel geweld behandelt, confronteerde een vader met het feit dat zijn vijftienjarige zoon een meisje uit de buurt had verkracht. Vader kon het niet geloven. Hij zei: 'Mijn zoon heeft dat niet gedaan, want anders had hij het gezegd. Ik zou bovendien zijn beide benen hebben gebroken als hij zoiets zou doen.'

Deze wat treurige anekdote laat zien dat het seksueel geweld voor deze vader niet alleen onbespreekbaar is, maar dat (seksueel) geweld ook met geweld bestreden wordt. Uit de literatuur en de hulpverleningspraktijk is het bekend dat geweld generatiegewijs¹ kan worden overgedragen. In deze gevallen spreken we van een intergeneratie- neel patroon van geweld.

Dat gegeven wil ik in dit artikel niet bestrijden, maar wel de beeld- vorming dat het gaat om een algemeen voorkomend patroon. Er is meer over dit thema te zeggen dan dat de geschiedenis zich eenvoudige- weg herhaalt. Ik beperk me daarbij tot fysieke mishandeling en seksueel misbruik die voor het zestiende levensjaar zijn begonnen.² Mijn stellingname is dat jeugdervaringen met geweld juist reden kun- nen zijn om de opvoedingswaarden en praktijken in het gezin van herkomst te bekritisieren. Voor veel ouders die als kind geweld mee-

maakten, fungeren hun eigen opvoeders niet zozeer als voorbeeld en referentiepunt, maar juist als schrikbeeld. Zij nemen dikwijls afstand tot het geweld of de autoritaire opvoedingsstijl in het gezin van herkomst en besluiten de eigen kinderen doelbewust zonder geweld op te voeden.

Gegevens over deze groep ouders zijn echter bijzonder schaars. Tot nu toe verricht onderzoek is namelijk uitsluitend gericht op de continuïteit van geweld van generatie op generatie, waarbij dikwijls 'herhalers' en 'niet-herhalers' worden onderscheiden. Naar mijn idee is een dergelijke dichotome aanpak te beperkt en bieden de resultaten daarvan weinig verheldering voor het vraagstuk van de overdracht van geweld. Tussenposities worden veronachtzaamd, evenals vragen hoe overdrachtspatronen tot stand komen, in de loop der tijd verschuiven en verdwijnen. De overwegingen van ouders die in hun jeugd mishandeld zijn, om hun kinderen met respect te behandelen en alert te zijn op mogelijke signalen van misbruik of geweld, blijven daarmee buiten beeld.

Redenerend vanuit deze stelling is mijn artikel als volgt opgebouwd. Eerst belicht ik de begrippen overdracht en sociale erfenis. Als onderbouwing van mijn uitgangspunt volgt dan het verhaal van Anne, die vroeger door haar vader fysiek mishandeld en seksueel misbruikt is. Nu is ze moeder van twee kinderen, die ze democratisch en zonder geweld probeert op te voeden. In een beknopte bespreking van onderzoek naar de overdracht van geweld introduceer ik de aanzet voor een transformatiemodel als alternatief voor het klassieke model. De traumaverwerkingstheorie is naar mijn idee bruikbaar om dit transformatiemodel theoretisch te funderen, al dient ze nog wel meer uitgewerkt te worden wat 'gender' betreft. In de conclusies passeert de kritiek op het klassieke model en de uitdaging van het transformatiemodel nogmaals de revue.

Overdracht als sociale erfenis

'De appel valt niet ver van de boom.' 'Wie als een dubbeltje geboren is, wordt nooit een kwartje.' 'Zo vader, zo zoon.' Tal van gezegdes verwijzen naar het fenomeen van overdracht. Of het nu gaat om sociale klasse, liefde, opvoeding of geweld, de common sense opvatting ligt onveranderlijk op continuïteit, alsof het levenswetten betreft. Dat sociale erfennissen kunnen worden verschoven, geweigerd of veranderd, liet ook de wetenschap lange tijd buiten beschouwing. Recentelijk is meer aandacht gekomen voor deze verschuivingen en het proces van overdracht. Het gaat daarbij zowel om het doorgeven van ouderlijke boodschappen als om de wijze waarop kinderen zich sociale erfennissen eigen maken (Brinkgreve, 1994; Brinkgreve e.a., 1994). De ontvangst van een sociale erfenis, die wordt omschreven als de overdracht van economisch, sociaal en cultureel kapitaal, verloopt nooit probleemloos en zonder kritiek (Brinkgreve e.a., 1994). Zowel het doorgeven van ouderlijke boodschappen als wat de ontvangers daar-

mee doen, maken onderdeel uit van het overdrachtsproces, hoewel het accent soms toch sterk blijft liggen op de ouderlijke boodschappen (zie Kuipers, 1994).

Overdracht is dus tweezijdig en heeft verschillende dimensies. In de eerste plaats is het proces gelaagd. Zo kunnen kinderen zich tegen hun ouders afzetten en desondanks ongemerkt veel van hen overnemen (zie Brinkgreve e.a., 1994). Overdracht heeft daarmee bewuste en onbewuste facetten, kan direct en indirect plaatsvinden, talig en niet-talig zijn en betrekking hebben op gedrag, maar ook op waarden, normen en houdingen (zie ook Bolt, 1994).

Een tweede dimensie van overdracht die ik onderken, is die van de ontwikkeling en verandering in de tijd. Overdracht is geen statisch, maar een dynamisch gegeven en geen passief maar een actief proces. Kinderen die volwassen worden en zelf kinderen krijgen, gaan soms weer sterker lijken op hun ouders (Brinkgreve e.a., 1994). En ouders die als kind mishandeld zijn, kunnen stukjes van hun eigen gewelds-ervaringen herbeleven wanneer bijvoorbeeld hun kind dezelfde leeftijd bereikt als zij destijds toen ze mishandeld werden, of in grote paniek schieten bij het uitdelen van een klap, of ze kunnen bewust geen geweld gebruiken (Langeland & Dijkstra, 1992).

In de derde plaats is overdracht ingebed in een sociale context, die mogelijkheden schept, maar ook beperkingen geeft. Kuipers (1994) onderzocht de relatie tussen de overdracht van aspiraties en de sociale klasse. Ze stelt dat ouderlijke boodschappen en de ontvangst variëren, maar tegelijkertijd begrensd zijn en daarmee de speelruimte voor de ontvangers markeren. Haar conclusie, dat opgroeien in een lage sociale klasse meestal leidt tot vrij voorspelbare aspiraties en levenslooptatronen, laat echter weinig speelruimte en variatie binnen de klassengrenzen zien. Boodschappen in arbeidersmilieus zouden meer waarschuwingen bevatten, terwijl men in middenklassegezinnen meer adviezen geeft, hetgeen ze in verband brengt met het overdragen van morele waarden van voorzichtigheid en eigen verantwoordelijkheid. Wel geeft ze aan dat de eigen oriëntatie en de sekse zowel het doorgeven als het ontvangen van ouderlijke boodschappen inkleuren. Meisjes krijgen vooral morele boodschappen mee over zorg, terwijl bij jongens de moraal van het kostwinnen meer wordt benadrukt.

Verdienstelijk van de hier aangehaalde onderzoekers is dat zij meer recht doen aan de complexiteit van het begrip overdracht. Ze proberen mechanische en eenzijdige opvattingen over overdracht zodanig te verruimen dat tegenstrijdigheden, verschuivingen en maatschappelijke veranderingen beter voor het voetlicht komen. Maar hoe bruikbaar zijn deze conceptualisering van 'gewone' overdracht als sociale erfenis als het gaat om het vraagstuk van de intergenerationele overdracht van geweld? Zijn de patronen bij de overdracht van traumatische ervaringen zoals geweld wel zo voorspelbaar? Wat is hier uitzondering en wat regel? En hoe kan differentiatie en verandering worden begrepen?

Het in de jeugd aan den lijve ondervinden van geweld of seksueel misbruik beschouw ik als een sociale erfenis, zij het een omstreden.

De ontvangers dienen zich te verhouden tot een problematisch erfgoed, waarbij de lichamelijke en geestelijke integriteit is geschonden. In geval van geweld zijn deze 'boodschappen' er dikwijls letterlijk en stelselmatig ingeslagen. Deze kinderen hebben weinig houvast gekregen om aan de erfenis een gevoel van eigenwaarde te ontleen of openlijk verzet te kunnen tonen. Dit gegeven vraagt dan ook extra (innerlijke) arbeid, opgevat als een strijd op meerdere niveaus om het geweldstrauma een plaats te geven. De term intergenerationeel prefer ik daarom boven de meer passieve term transgenerationeel. Overdracht van geweld en seksueel misbruik in de volgende generatie beschouw ik als een specifiek aspect van de lange termijn gevolgen. Overdracht omschrijf ik als een continuüm, een actief, (on)bewust en dynamisch proces. De verschuivende betekenisgeving en de variatie in interpretaties van de ontvangers staan daarin centraal. In dat licht bezien zijn gevolgen van het geweld tijdelijke uitkomsten die op zichzelf ook weer aan verandering onderhevig zijn.

Ervaringen in de jeugd met fysieke mishandeling of seksueel misbruik zijn 'ingeschreven'; ze laten dikwijls diepe sporen achter en kunnen zeker niet worden uitgewist of ongedaan gemaakt. In mijn onderzoek verken ik het interessante tussengebied tussen herhalen en doorbreken door levensgeschiedenissen te analyseren waarin als kind misbruikte en mishandelde volwassenen³ verhalen over de aard van het geweld en de context waarbinnen dit plaatsvond, de gevolgen die zij daarvan ondervonden hebben en de invloed die dit heeft op hun ouderschap.

Erfenissen die door de ontvangers als (uitsluitend) negatief of verwerpelijk beoordeeld worden, zouden wellicht eerder breuken dan bestendiging van waarden kunnen laten zien. Deze veronderstelling wordt ondersteund door een onderzoek van Van der Meer en anderen (1994) over de relatiemoraal van jongeren uit gezinnen met gescheiden ouders en gezinnen waarin de ouders een goed huwelijk hadden. Veelvuldige relatieproblemen tussen de ouders en echtscheiding kunnen gezien worden als een problematische relatie-erfenis. Opvallend is dat de relatiemoraal van de jongeren maatschappelijke verschuivingen in de verhouding tussen de seksen laat zien, waarbij communicatie, gelijkheid en autonomie belangrijk worden gevonden. Voorts wordt de relatiemoraal van de ouders het sterkst overgedragen bij een goed huwelijk. Jongeren uit 'gebroken' gezinnen beoordelen de relatie van hun ouders dikwijls als negatief en refereren beduidend meer aan alternatieve voorbeelden van broers, zussen, vrienden, vorige en huidige relaties. De onderzoekers concluderen dan ook: 'Bij disharmonieuze gezinnen hoeft de overdracht op dit gebied dus niet zo desastreus te zijn als wel eens wordt gevreesd omdat kinderen vaak uitwijken naar andere voorbeelden.' (Van der Meer e.a., p. 148) Ook in geval van jeugdervaringen met seksueel misbruik en fysieke mishandeling zou dit een bruikbare hypothese kunnen zijn. Vertrouwelijke contacten met leeftijdgenoten of 'substituut-ouders', zoals een onderwijzer, een tante, een opa of een buurvrouw, hebben vaak ondersteunend en

compenserend gewerkt (Draijer, 1990) en leverden dikwijls positieve identificatiemodellen op (Dijkstra, 1994).

Dergelijke bevindingen vragen dan ook om diepgaander onderzoek, dat een tegenwicht kan bieden voor rechtlijnige opvattingen over de generatiegewijze overdracht van geweld, die in de publieke opinie, de media, maar ook in een bepaald type onderzoek op dit terrein gemeengoed zijn geworden. Ouders die als kind mishandeld zijn, worden daarbij dikwijls gestigmatiseerd en als het ware gedwongen bewijslast aan te dragen voor het feit dat ze hun kinderen (nog) niet mishandelen. Daarmee is veronachtzaamd dat de ervaringen met geweld juist kunnen leiden tot bewuste keuzes voor bepaalde opvoedingswaarden en dat niet iedereen zich de 'luxe' kan permitteren om uitsluitend ouderlijke waarden als referentiepunt te nemen. Zo was de lagere schooltijd van een geïnterviewde vader, als kind misbruikt en verwaarloosd, tamelijk mistig, maar kon hij zich nog heel goed de positieve aandacht van zijn meester uit de vierde klas herinneren. In de biografische verhalen wordt de keuze voor belangrijke waarden dikwijls verwoord in de vorm van een tweesprong. De eerder genoemde vader vertelt dat hij een goed en open contact heeft met zijn intussen volwassen dochters. Over zijn voornemens destijds bij de opvoeding van zijn dochters vermeldt hij het volgende: 'Ik dacht aan het schrikbeeld van mijn vader, zo'n chagrijnige, onderuit gezakte man, die nooit aandacht had voor zijn kinderen, die me straal negeerde. Ik had de keuze en ik wilde het heel anders doen.' Zo ook Anne, die ik nu uitgebreid het woord geef.

Een als kind mishandelde moeder aan het woord

Toen ik Anne ruim een jaar geleden ontmoette⁴, was ze 39, getrouwd en moeder van een zesjarige zoon en een dochter van negen. Ze werkt als counselor op een middelbare school en in een hulpverleningsorganisatie. Anne heeft beroepshalve te maken met seksueel misbruikte kinderen. Ze krijgt veel complimenten over de wijze waarop ze haar werk doet. Zelf brengt ze dit in verband met haar jeugdervaringen met mishandeling en seksueel misbruik. 'Ik heb er denk ik wel een vrij groot inlevingsvermogen aan over gehouden. De kinderen vertrouwen mij echt, zondermeer.'

Anne is de oudste in haar gezin van herkomst; ze heeft twee zussen en een broer. Vroeger is ze door haar vader seksueel misbruikt en fysiek mishandeld. Haar broer, moeder en zussen zijn ook mishandeld door vader, vooral één zus. 'Mijn vader sloeg ons, maar vooral mijn zus die vlak na mij kwam want die was heel erg koppig [...]. Ik werd minder vaak geslagen, maar ik bemiddelde heel vaak. Dus als mijn vader mijn zus sloeg, dan kwam ik voor haar op en als hij mijn broertje sloeg, dan mengde ik me daarin.' Dat kwam haar soms duur te staan. Ze herinnert zich dat toen ze achttien was haar vader haar broer mishandelde terwijl zij boven zat te leren: 'Toen hoorde ik ze weer beneden tekeer gaan en ik ging erheen. Ik zei nou moet je eens

ophouden met dat slaan, dat doe je alleen maar omdat je machteloos en zwak bent. Nou toen werd hij zo ontzettend kwaad, toen gooide hij zich echt als een beest bovenop me, hij brulde ook als een beest. Voordat ik het wist lag ik op de straat achter het huis, hij sloeg me heel erg maar ik heb hem ook teruggeslagen.'

Anne beschrijft de verschillende gezichten van haar vader; dominant en autoritair binnen het gezin en geen tegenspraak dulgend, aimabel en alom gerespecteerd daarbuiten. Anne voelde zich als kind door haar vader, die in perioden nauwelijks met haar praatte, genegeerd. Terugblikkend zegt ze hierover: 'Ik moest altijd hard werken om zijn gunst te krijgen die ik nooit kreeg.' Een gedragspatroon dat ze herkent in het gezin waaruit haar vader afkomstig is. Opa van vaderszijde sprak soms wekenlang niet met zijn vrouw die bedlegerig was. 'Dat was echt geestelijke mishandeling. Zij was aan bed gekluisterd, ze kon echt niks en ze wist niet waarom mijn opa haar negeerde.'

Haar moeder is in Annes ogen een onderdanige, wat kleurloze en door haar vader afgeschermd vrouw, op wier bescherming en steun tijdens ruzies niet te rekenen viel en met wie ze weinig uitwisselt, destijds niet en nu niet. Ze vertelt tijdens het interview dat ze van kindsbeen af niets (meer) verwacht van haar moeder, zodat ze niet in haar teleurgesteld wordt. 'Ik calculeer altijd in dat ze toch niet zal reageren zoals ik zou willen, dus doet het ook geen pijn.' Anne ziet haar rol zowel in het gezin van herkomst als in het gezin dat zij nu met haar man en kinderen vormt vooral als bemiddelaar. 'Ik moest er altijd tussenkomen, weet je wel, eigenlijk uitleggen [...] Onderling praatten zij niet.' Toen ze begin twintig was heeft Anne deze bemiddelaarsrol een tijdlang op de achtergrond geplaatst. 'Ik wist heel duidelijk dat ik ver en lang weg wilde'. Ze vertrok naar een ander werelddeel, leerde daar haar latere echtgenoot kennen, kreeg twee kinderen en woonde bijna twaalf jaar in het buitenland.

Een paar jaar geleden confronteerde Anne haar vader met het seksueel misbruik van vroeger. Hij ontkende, kon zich de gebeurtenissen die Anne noemde met geen mogelijkheid herinneren. Andere familieleden hadden haar het gesprek met vader over het misbruik afgeraden. 'Niemand vond het nodig bij mij in het gezin dat ik met mijn vader zou praten. Ze hadden zoiets van nou daar moet je niet meer over praten, dat heeft geen zin'. Haar moeder heeft ze niet verteld over het misbruik. 'Ik vond het zielig voor mijn moeder, ik was bang dat ze eraan onderdoor zou gaan. Nu krijg ik steeds meer het gevoel dat ze het ergens wel weet.'

Aanvankelijk dacht Anne dat het misbruik door haar vader om een paar incidenten ging, maar langzamerhand herinnert ze zich steeds meer voorvallen met een seksuele ondertoon, die vaak plaatsvonden tijdens het stoeien. 'Hij heeft me toen ik twaalf was, ik weet het nog heel goed want ik had boven zitten leren en kwam beneden, toen heeft hij me betast en toen vroeg hij of ik het prettig vond. Later, ik was toen vijftien, toen kwam hij eh de badkamer binnen en ik moest zijn penis vasthouden. Hij had een erectie en zei zo voelt dat nou [...]. Ik ben mij steeds meer bewust geworden, me meer situaties gaan her-

inneren waarin hij dingen deed die eigenlijk niet konden. Allerlei geintjes, naakt moeten zwemmen op vakantie en tijdens stoeien op een manier aanraken, waarvan je wel dacht of voelde dat kan eigenlijk niet. Er was ook iets met een nieuwe stofzuiger, toen ging mijn vader uitproberen, van 'eueu', op het lichaam, tussen de benen. Dat was geen toeval [...]. Die seksuele spanning heb ik al die jaren gevoeld. Je merkt gewoon dat je je vader niet kunt vertrouwen.'

Stoeispelletjes hebben voor Anne sindsdien een extra lading gekregen. Ze is heel oplettend wanneer mannen, waaronder ook haar broer en echtgenoot, stoeien met de kinderen. 'Ik let op hoe de kinderen worden benaderd, hoe ze vast of op schoot gehouden worden en waar de handen zijn'. In haar belevingswereld zijn het vooral mannen die (haar) kinderen mogelijk seksueel kunnen misbruiken. Ook voelt ze achterdocht als haar vader zijn kleindochter ziet en wil ze om die reden niet (meer) dat haar kinderen bij haar ouders logeren.

Anne heeft drie keer hulp gezocht, dat naar haar zeggen verband houdt met de mishandeling en het seksueel misbruik in het gezin waarin ze opgroeide. Op het moment van het interview is ze in behandeling bij een vrijgevestigd therapeut. Zelf is ze heel tevreden over de vorderingen die ze maakt in deze therapie. 'Ik denk dat ik heel sterk ben geworden, in die zin dat ik altijd zelf alles oplos. Ik doe gewoon alles zelf. Maar ik leer nu om meer te delen.' Ook leert ze beter om te gaan met kritiek, zichzelf minder te verantwoorden en beter voor zichzelf op te komen, bijvoorbeeld in werksituaties. Naar eigen zeggen kan ze haar schuldgevoelens iets beter hanteren. Nog steeds echter voelt ze een sterke drang te presteren, alles meer dan goed te doen, voor haar gezin en anderen klaar te staan en kan ze zich moeilijk 'zwak tonen' of ziek zijn. 'Ondanks alles toch door blijven gaan, tanden op elkaar en doorgaan. Snel schuldgevoelens. Ik denk een hele hoop komt toch van vroeger natuurlijk dat je niet aan de verwachtingen voldeed.' Het lijkt voor Anne vertrouwder te geven dan te ontvangen.

Over haar relatie met haar partner vertelt ze dat ze soms conflicten hebben, vooral als het gaat over hoe zij met het verleden omgaat of over het contact met haar vader nu. 'Voordat ik mijn vader zie ben ik altijd sterk bezig mij voor te bereiden, als een belangrijke vergadering, strijdlustig, voorbereid op een negatieve aanval van hem.' Maar zij mag alleen boos worden op haar vader en haar partner niet. 'Heel dubbelzinnig hij moet me wel steunen, maar hij mag niks over mijn vader zeggen.' Ze wilde dat haar ouders haar man zouden mogen, 'dat heeft dus alles te maken met goedkeuring krijgen.' Anne wordt geprikkeld als haar echtgenoot problemen tussen hen op het verleden gooit. 'Ik vind dat je dat niet te makkelijk op zo'n manier moet afdoen.' Wat seksueel contact betreft wil Anne zelf in sterke mate bepalen wanneer ze vrijen. Ze wordt zenuwachtig van een seksuele sfeer vooraf. Van seksuele dwang of geweld tussen hen is geen sprake. 'Het is dus duidelijk dat hij mij en ik hem nooit zal aanraken [...]. Ik weet ook zeker als er klappen zouden komen dan ben ik zo vertrokken.'

Een andere bron van conflicten vormt de opvoeding van de kinde-

ren. Anne vertelt dat haar echtgenoot minder consequent opvoedt en soms wel met straf dreigt, maar deze nooit uitvoert. 'Dat weten de kinderen ook en dat vind ik niet goed.' Ze wil consequent en duidelijk zijn, ook in haar gezag. Daarnaast benadrukt Anne het belang van goed en open met haar kinderen te communiceren. Dat betekent luisteren, betrokkenheid, aandacht hebben voor de kinderen en hen serieus nemen. Ze probeert een democratische ouder te zijn en heeft een hekel aan het autoritaire ouderschap, zoals haar vader dat vroeger uitoefende.

Met haar zoon, zo geeft Anne aan, heeft ze een makkelijker band dan met haar dochter. Haar dochter lijkt haar opvoedingsmoraal meer op de proef te stellen. Haar eigen verklaring daarvoor is als volgt: 'Mijn dochter accepteert nooit nee als antwoord, je moet altijd met haar in discussie gaan [...] Ze confronteert me met mijn eigen tekortkomingen.' Maar er is wel degelijk sprake van een warme band. 'Ik heb met haar ook serieuze gesprekken over dingen die haar bezighouden, dat gaat altijd heel goed, dan kunnen we elkaar absoluut heel goed vinden.' Moeilijke punten in de omgang met haar dochter voor haar ruzies of sikkeneurigheid. Ze heeft dan moeite haar dochter vlak na de ruzie weer aan te raken of te zoenen. Sinds Anne doelbewust een time-out inlast gaat dat beter. 'Dan ga ik te veel doordrammen, en dat vind ik niet goed. Ik ben me bewust geworden van dat ik dat doe, dus stop ik, ga later naar haar toe en dan praten we erover.' Wel voelt ze zich op zulke momenten sterk uitgetest door haar dochter. 'Ze claimt me, ik moet doen wat ik niet wil. Soms kan ik dan een reusachtige woede voelen en dan zeg ik ook "gauw weg, anders geef ik een dreun". En dan gaat ze ook weg of een paar stappen opzij. Dan zakt de woede weer af.' Anne voelt deze woede heel goed aankomen en heeft een oplossing gevonden om zich te beheersen. Ze stelt dan ook vast 'ik sla dus eigenlijk nooit, nee nooit.' Later tijdens het gesprek vergelijkt ze haar gedrag als ouder bij irritatie en woede met dat van haar vader: 'Ik denk dat dat het gevoel is dat mijn vader had bij ons, maar dat liet hij dan gewoon gaan.'

Anne probeert alert te zijn op signalen van kinderen, zowel in haar professionele als persoonlijke leven. Zo hoorde ze kort voor het eerste interview van haar dochter dat haar zoon met een neefje seksuele spelletjes had gedaan, waarbij hij zich moest uitkleden, werd betast en een vinger in zijn anus was gestoken. Haar zoon had zelf niets verteld. Ze heeft toen haar zoon duidelijk gemaakt dat hij nooit zulke seksuele spelletjes hoeft te doen als hij dat niet wil of niet leuk vindt, en dat hij dit altijd mag vertellen aan zijn ouders of een andere volwassene.

Het verhaal van Anne laat zien dat ze de mishandeling en het seksueel misbruik uit haar jeugd niet verhaalt op haar eigen kinderen. Het lijkt er juist meer op dat Anne heel bewust omgaat met de opvoedingswaarden die zij aan haar kinderen mee wil geven. Respect, begrip, en betrokkenheid zet zij in de plaats van het overheersende en onbeschermde opvoedingspatroon uit haar eigen gezin van herkomst. Ze heeft bewust besloten de opvoeding van haar eigen kinderen beter

ter hand te nemen. Ze wil haar kinderen niet het geweld en de autoritaire en onverschillige opvoedingsstijl aandoen, waaronder ze zelf als kind zo heeft geleden, en probeert een luisterende en alerte ouder te zijn. Uit het oogpunt van bescherming laat ze haar kinderen niet logeren bij haar ouders. De omstreden sociale erfenis van het geweld in haar gezin van herkomst heeft ze omgevormd tot een moraal van opvoeden waarin kinderen worden gehoord en gewaardeerd. Haar doorleefde conclusie dat praten helpt en slaan niet, biedt steun om effectief om te springen met opkomende woede, die vooral speelt jegens haar dochter. Hoewel het in Annes ogen soms claimende gedrag van haar dochter bij haar agressie 'triggert', blijkt ze goed in staat deze 'tikkende tijdbom' om te zetten in een adequaat en duidelijk gedragsprobleem, waarbij ze haar grenzen aangeeft ('ga weg'), maar er later op terug komt, als de situatie is afgekoeld. Wel valt op dat ze hoge eisen stelt aan zichzelf, ook als ouder, en zichzelf niet kan veroorloven om minder dan goed te presteren. Het vertellen van de eigen traumatische jeugdervaringen als ook het zoeken van ondersteuning lijken in Annes ontwikkelingsgeschiedenis belangrijke bouwstenen om steviger in het leven te staan (zie ook Herman, 1994; Trickett en Susman, 1989). Om diepergaand inzicht te krijgen in wat deze jeugd-ervaringen voor haar (nu) betekenen is spreken goud. Verder blijft de verhouding tot het gezin van herkomst en de familieleden voor Anne een actueel thema, een gegeven dat in de literatuur tamelijk onderbelicht is gebleven.

Onderzoek naar de overdracht van geweld: meer aandacht voor transformatie

Het verhaal van Anne laat het welbewust doorbreken van mishandeling in de volgende generatie zien. Het past daarmee niet in het statische, klassieke model van onderzoek naar overdracht, dat zich vooral richt op herhaling van geweld. Het risico op mishandeling en/of seksueel misbruik van de volgende generatie is inderdaad groter bij als kind mishandelde ouders, maar overzichtsartikelen wijzen uit dat tenminste tweederde van de groep als kind mishandelde ouders dit patroon niet voortzet bij de eigen kinderen (Kaufman & Zigler, 1987; Widom, 1989). Daarnaast blijken methodologische mankementen en selecte onderzoeksgroepen vaak debet aan grote schommelingen in gevonden overdrachtspercentages (Herzberger, 1990; Widom, 1989; Langeland & Dijkstra, 1992).

Verder valt op dat het klassieke overdrachtsmodel de nadruk legt op een tweedeling in uitkomsten (wel of niet herhalen) en niet ingaat op het dynamische proces. De klinische literatuur over de overleving en verwerking van geweld komt weliswaar meer tegemoet aan dit bezwaar, maar maakt generalisatie van bevindingen naar niet-klinische populaties problematisch. Klinisch onderzoek richt zich doorgaans minder op veerkracht en buffers, maar maakt vooral gebruik van de hypothese van de verhoogde kwetsbaarheid. Ouders die als kind mishandeld of misbruikt zijn, lopen een verhoogde kans om zelf agressor

te worden en/of gerevictimiseerd te worden (zie Langeland & Dijkstra, 1992). Ze zouden meer moeite hebben met aanraken en knuffelen en kribbig worden wanneer het kind te dichtbij komt. Ook kunnen ze moeilijker grenzen aangeven en hebben ze meer moeite met het omgaan met agressie en het geven van straf. Het onderdrukken en afvlakken van emoties en het splitsen tussen verstand, gevoel en lichaam zouden aan dit ouderlijke gedrag ten grondslag liggen (Sanford, 1990). Bij verhoogde stress of gebeurtenissen die herinneren aan aspecten van het trauma zouden zich bovendien posttraumatische symptomen voordoen, zoals herbeleving, vermijding, verdooving en verhoogde prikkelbaarheid.

Het klassieke model beschouwt overdracht als een doorgeefluik en benadrukt de ouderlijke boodschap. Een bruikbaar alternatief is het transformatiemodel, dat interactie en dynamiek beoogt en zich concentreert op het veranderende perspectief van de ontvanger. Het transformatiemodel biedt ruimte voor individuele variaties, verschuivingen in de betekenisgeving en schenkt, in tegenstelling tot het klassieke model, expliciet aandacht aan buffers en beschermende processen, die de kans op herhaling verkleinen (Langeland & Dijkstra, 1992). Hierbij valt te denken aan bewustwording van wat de als kind mishandelde volwassenen vroeger is aangedaan, het creëren van sociale steun en een 'holding environment' in de vorm van vertrouwelijke contacten, goede prestaties op school, een hobby of zorg voor anderen (Dijkstra, 1994), therapie en afstand nemen van de vroegere opvoedingsmethoden (Langeland & Dijkstra, 1995; Trickett & Susman, 1989). Later zijn partnerrelaties een belangrijke bron van steun en stress, die op hun beurt weer een indicatie geven voor de kwaliteit van het ouderschap (Langeland & Dijkstra, 1995).

De inzichten van Herman (1994) sluiten goed aan bij dit transformatiemodel. Zij geeft parallellen aan tussen allerlei soorten geweld in het verwerkings- en herstelproces van volwassenen. Herstel beschrijft ze als het herwinnen van de zeggenschap over het eigen leven en het verstevigen van een gevoel van verbondenheid. Deze leiden tot vermindering van de negatieve gevolgen. Mensen krijgen meer greep op hun relaties, werk en seksualiteit. Andere indicatoren die zij noemt zijn confrontaties met de dader en andere familieleden, het bewust aanpakken van angsten en het verbreken van het zwijgen over het gezinsgeheim. Ook bewustwording van de sociale pressie van de slachtofferrol, het plaatsen van kanttekeningen bij opvattingen over kinderen, geweld en de eigen sekserol en een toename van intimiteit met belangrijke anderen spelen een rol. De variatie en veranderlijkheid die het transformatiemodel voorstaat hebben bovendien theoretische consequenties.

Theorievorming over lange termijn gevolgen en overdracht van geweld

Er gaapt een kloof tussen Annes verhaal en drie grote theorieën die in dit verband vaak worden aangehaald. Deze klassieke theorieën zijn weinig toegespitst op overdrachtsprocessen. De sociale leertheorie gaat ervan uit dat kinderen geweld leren door imitatie en modellering. Het attachment-model stelt dat onveilige vormen van hechting middels een intern werkmodel ~ dat verwachtingen en conclusies over intertieme relaties bevat ~ aan de volgende generatie wordt doorgegeven. Psychoanalytische theorieën baseren de generatiegewijze overdracht op processen van internalisering en controle. In geval van geweld zou een kind zich identificeren met de agressor of geweld herhalen om er controle over te krijgen. Deze algemene blauwdrukken geven echter geen afdoende antwoorden op transformatie en differentiatie. Ze kunnen bijvoorbeeld niet verklaren waarom het ene kind (later) geweld herhaalt en het andere kind dit niet doet, noch dat volwassenen die vroeger niet mishandeld zijn hun kinderen mishandelen (Dijkstra, 1994).

Theorieën over het inhoudelijke en procesmatige verloop van traumaverwerking zijn daarentegen meer flexibel en lijken bruikbaar om variatie in overleving en gevolgen te beschrijven. Ze sluiten bovendien meer aan bij de rapportages van mensen die vroeger meermaals geweld meemaakten. Trauma's in de kindertijd leiden tot heroverwegingen over het leven. Volgens Terr (1991) zijn er, ongeacht het soort trauma dat plaatsvond, vier gemeenschappelijke kenmerken: herhaaldelijke herinneringen aan het trauma (beelden, geluiden, geuren); zich herhalend gedrag; traumaspecifieke angsten en veranderde conclusies over mensen, het leven en de toekomst. Traumaverwerkingstheorieën zijn vergelijkbaar met het verwerken van rouw; de gebeurtenissen zijn niet ongedaan te maken en leiden tot permanente verandering. 'Compleet herstel' is dan ook een illusie (zie ook Herman, 1994). Er worden verschillende fasen onderscheiden, die echter in de praktijk dikwijls door elkaar lopen en grote individuele variaties laten zien. Ontwikkelings- en aan tijdgerelateerde triggers en bepaalde mijlpalen (een kind krijgen; veranderde eisen op het werk) zijn belangrijke pijlers in het verwerkingsproces. Ze bevatten herinneringen aan aspecten van het trauma of ze worden met het trauma of de levenswijze in verband gebracht. In de verhalen over betekenisverleening worden ze soms verwoord als inzichtgevende wissels. Triggers of wissels zijn daarmee niet alleen momenten van terugval, maar ook nieuwe kansen, zoals een als kind seksueel misbruikte man aangaf: 'Ik kon doorgaan met drinken en mezelf verwaarlozen, maar dan gleed ik alsmal dieper het gat in. Ik besloot toen te stoppen met de alcohol.'

Traumatheorieën zijn nauwelijks uitgewerkt waar het de betekenis van sekse betreft. Gender is van belang in de relatie tussen dader en kind, alsook in de wijze waarop de jeugdervaringen verwerkt worden en hulp wordt gezocht. Gender kan mogelijk ook doorspelen in de partnerrelatie en de opvoeding van kinderen. Feministen hebben ge-

wezen op het belang van *empowerment* bij de verwerking van traumatische jeugdervaringen met (seksueel) geweld (Nicolai, 1994). Zo hebben zij overlevingsstrategieën geherwaardeerd als gezonde reacties op abnormale situaties en bronnen van verzet en kracht (zie ook Sanford, 1990). Verder beklemtonen ze de contextualisering van het geweldsvraagstuk en hebben ze gewezen op specifieke machts- en afhankelijkheidsverhoudingen en gender (Draijer, 1990; Römken, 1992).

Conclusies

Allereerst kan worden gesteld dat tussen herhalen en doorbreken van geweld een uitgestrekt en nauwelijks in kaart gebracht gebied ligt, dat nog veel te weinig is geëxploreerd. Het klassieke model, dat herhaling van geweld opvat als een vaststaand en statisch gegeven, doet mensen die geweldservaringen in hun jeugd meemaakten ernstig te kort. Het klassieke overdrachtsmodel heeft bovendien (onbedoelde) gevolgen. Zo is een misleidend beeld geschetst van ouders die als kind mishandeld zijn. Zij worden geïsoleerd, beschuldigd en gestigmatiseerd. Dat is de bespreekbaarheid van deze problematiek niet ten goede gekomen. Problemen in het ouderschap van als kind mishandelden zijn over één kam geschoren, verzwegen en buiten de maatschappelijke orde geplaatst. Als kind mishandelde ouders hebben zich te dikwijls moeten verdedigen tegen (voor)oordelen. Ze moeten soms bewijzen dat ze hun kinderen niet mishandelen. Of, het andere uiterste, hun ouderschap komt in het hulpverleningscontact bij de verwerking van hun jeugdervaringen niet ter sprake. Bovendien is het nog niet vanzelfsprekend dat hulpverleners doorvragen op kracht, competentie, capaciteiten en oplossingen die beschermend werk(t)en.

Het klassieke overdrachtsmodel is onvruchtbaar gebleken en werkt stagnerend voor diepgravender onderzoek en theorievorming. Wanneer het gaat om de lange termijn gevolgen van mishandeling en seksueel misbruik is immers sprake van een breed spectrum aan effecten, die op zichzelf ook weer in beweging zijn. Het geschetste transformatiemodel sluit hier op aan. Dit model geeft meer rekenschap van de differentiatie en verandering bij de overdracht, waardoor specifieke facetten belicht kunnen worden, zoals buffers en beschermende processen, de houding jegens agressie en de visie op toekomstig ouderschap, ervaringen met hulpverlening en bewuste besluiten kinderen met respect op te voeden.

Er blijkt ondersteuning te zijn voor de veronderstelling dat er in het proces van overleving en verwerking verschillende momenten zijn waarop (toekomstige) ouders op een wissel staan en oude overlevingsstrategieën niet meer optimaal blijken te werken. Ze verbinden daar (voorlopige) conclusies aan en nemen besluiten over belangrijke morele waarden, waaronder de opvoeding. Het is in het ouderschap balanceren tussen ideaal en praktijk. Dat geldt zeker voor ouders die als kind mishandeld zijn. Zij lopen soms met fundamentele en existentiële vragen rond over hun eigen functioneren als ouder en ontberen

te dikwijls maatschappelijke en morele steun op dat punt. Het bespreekbaar maken van de ervaringen van als kind mishandelde ouders levert echter een schat aan belangrijke gegevens op en zou een substantiële bijdrage kunnen leveren aan preventie en hulpverlening.

De ervaringen van volwassenen die als kind mishandeld of misbruikt zijn, maken tot slot duidelijk dat oude theoretische concepten als 'overdracht van geweld' opnieuw moeten worden ingevuld en dat nieuwe gedifferentieerde theoretische raamwerken nodig zijn. De wereld is niet zo zwart-wit dat algemene theoretische blauwdrukken te geven zijn en dat kan worden volstaan met het operationaliseren van begrippen zoals overdracht, betekenisgeving en herstel als eenvoudige binaire opposities. Door meer aandacht te schenken aan individuele handelingsruimte en betekenisgeving en deze nadrukkelijk in de context (maatschappelijke veranderingen; gezinsachtergrond; relatie pleger; overleving) te plaatsen kan heterogeniteit en pluriformiteit aan de orde komen. Doordat variëteit aan betekenisgeving dan geen storende factor is, maar juist een inspirerend gegeven, kan de stelling van de generatiegewijze overdracht van geweld van binnenuit worden genuanceerd. De verdere ontwikkeling van het transformatiemodel biedt daarvoor meer perspectief dan het vasthouden aan het dichotome klassieke model.

Noten

- 1 Het begrip generatie heeft hier betrekking op verschillende leeftijdsgroepen ofwel opéénvolgende generaties binnen een familie (grootouders; ouders en (klein)kinderen). Het heeft dus een andere betekenis dan in de sociologie gebruikelijk is.
- 2 In de meeste gevallen gaat het daarbij om vormen van geweld binnen het gezin van herkomst of om combinaties van geweld binnen en buiten het gezinsverband. Affectieve verwaarlozing wordt niet meegenomen als aparte categorie, maar speelt dikwijls een belangrijke rol bij fysieke mishandeling en/of seksueel misbruik (zie ook Draijer, 1990).
- 3 Het promotieonderzoek richt zich op 'Betekenissen van (seksueel) geweld'. Het onderzoek bestaat uit twee deelprojecten. Het eerste project richt zich op de aard en de lange termijn gevolgen van seksueel misbruik van mannen. Het tweede deelproject betreft de vraag hoe ouders die als kind geweld meemaakten hun ouderschap en de opvoeding beleven.
- 4 Met deze respondenten zijn twee gesprekken gevoerd van anderhalf uur, die binnen twee weken plaatsvonden. De gesprekken zijn opgenomen en verbeterd uitgeschreven. De interviews zijn gebaseerd op een bewerking van de gestructureerde traumavragenlijst zoals door Draijer (1990) is ontwikkeld, aangevuld met vragen over het ouderschap, de partnerrelatie en de opvoeding. Vragen zijn gesteld over het gezin van herkomst, de aard van de mishandeling/het misbruik, de ondervonden gevolgen en de ervaringen met hulpverlening. Daarnaast zijn thema's aan de orde gekomen die betrekking hebben op het huidige gezin, zoals de relatie met de partner, de beleving van het ouderschap, de band met en de opvoeding van de kinderen en de huidige contacten met familieleden uit het gezin van herkomst.

Literatuur

- Brinkgreve, C. (1994) Generaties en overdracht. Over verschil en verschuiving in sociale erfenissen. In: C. Bouw, J. de Bruijn, & D. van der Heiden (red.) *Van alle markten thuis. Vrouwen en genderstudies in Nederland*. Babylon/De Geus: Amsterdam, 51-59.
- Brinkgreve, C., Kruithof, B., Van Stolk B. & Vries, G. de (1994) Inleiding themanummer: Overdragen en eigenmaken. Over sociale erfenissen. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 21, 7-15.
- Bolt, L. (1995) Sociale erfenissen geïllustreerd: intergenerationele overdracht van waarden over opvoeding. In: B. van de Rijt, Y. Sterken, & I. van Veldhuizen (red.) *Promotieonderzoek aan de faculteit der sociale wetenschappen*. Entree Assortie: Universiteit Utrecht, 1-14.
- Dijkstra, S. (1994) Van krom hout komt nooit een rechte stok. Over stigmatisering van als kind mishandelde ouders. In: C. Bouw, J. De Bruijn, & D. van der Heiden (red.) *Van alle markten thuis. Vrouwen en genderstudies in Nederland*. Babylon/De Geus: Amsterdam, 121-133.
- Dijkstra, S. (1995) Onderzoek naar seksueel misbruik van jongens. *Jeugd en Samenleving*, 3(25), 115-127.
- Draijer, N. (1990) *Seksuele traumatisering in de jeugd. Gevolgen op langere termijn van seksueel misbruik van meisjes door verwanten*. Amsterdam: SUA.
- Herman, J.L. (1994) *Trauma en herstel. De gevolgen van geweld – van mishandeling thuis tot politiek geweld*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Herzberger, S.D. (1990) The cyclical pattern of child abuse. A study of research methodology. *American Behavioral Scientist*, 33, 529-545.
- Kaufman, J. & Zigler, E. (1987) Do abused children become abusive parents? *American Journal of Orthopsychiatry*, 57 (2), 186-192.
- Kaufman, J. & E. Zigler, E. (1989) The intergenerational transmission of child abuse. In: D. Cicchetti & V. Carlson (Eds.) *Child Maltreatment. Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*. Cambridge: Cambridge University Press, 129-150.
- Kuipers, L. (1994) Zorg dat je later niet een ander zijn hok hoeft schoon te maken. Klasse- en seksespecifieke boodschappen van ouders aan kinderen. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 21, 85-99.
- Langeland, W. & Dijkstra, S. (1992) Opvoeding als doorgeefluik voor geweld? Een kritische blik op de hypothese over de transgenerationele overdracht van geweld in het gezin. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Ouderwijs*, 5, 311-321.
- Langeland, W. & Dijkstra, S. (1995) Breaking the intergenerational transmission of child abuse: beyond the mother-child relationship. *Child Abuse Review*, 4, 4-13.
- Meer, J. van der, Spruijt, E. & Brinkgreve, C. (1994) Naar ouderlijk voorbeeld? *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 21, 141-151.
- Nicolai, N. (1994) Van sekse naar gender. In: J. van Mens-Verhulst & L. Schilder (red.) *Debatten in de vrouwenhulpverlening*. Babylon/De Geus: Amsterdam, 129-144.
- Outsem, R. van (1990) Seksueel misbruikte jongens en mannen: gedoodverfde plegers? *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 9, 924-944.
- Römkens, R. (1992) *Gewoon geweld? Ontvang, aard, gevolgen en achtergronden van geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Sanford, L.T. (1990) *Strong at the broken places. Overcoming the trauma of childhood abuse*. London: Virago Press.
- Terr, L.C. (1991) Childhood traumas: an outline and overview. *American Journal of Psychiatry*, 148 (1), 10-20.
- Tricket, P.K. & Susman, E.J. (1989) Perceived similarities and disagreements about childrearing practices in abusive and nonabusive families: Intergenerational and concurrent family processes. In: D. Cicchetti & V. Carlson (Eds.) *Child Maltreatment. Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*. Cambridge: Cambridge University Press, 280-301.
- Widom, C.S. (1989) Does violence beget violence? A critical examination of the literature. *Psychological Bulletin*, 106, 3-28.